

Tilburg University

Milieuverandering en het alledaagse leven

Spaargaren, G.

Publication date:
2001

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Spaargaren, G. (2001). *Milieuverandering en het alledaagse leven*.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Milieuverandering en het alledaagse leven

door prof.dr.ir. G. Spaargaren

Rede uitgesproken op 8 juni 2001 bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Beleidsmatige aspecten van Natuur- en Milieu-educatie aan de Universiteit van Tilburg

MILIEUVERANDERING EN HET ALLEDAAGSE LEVEN

Meneer de Rector, geachte dames en heren,

Inleiding

Afgaande op de eerste indruk, moeten we constateren dat milieu ‘uit’ is. De in de opiniepeilingen officieel gemeten belangstelling voor het milieu is dalende, en uit eigen ervaring zult u weten dat mensen niet meer bij de eerste de beste milieuramp uit hun luie stoel opveren om met spandoek gewapend de straat op te gaan. We zijn een beetje aan ‘milieu’ gewend geraakt, zowel in de goede als in de slechte zin van het woord. We zijn er aan gewend geraakt in de slechte zin dat we met een zekere onverschilligheid, apathie of zelfs cynisme constateren dat dit soort problemen zich kennelijk nog steeds voor blijft doen in onze maatschappij, ondanks alle mooie woorden en werken die we tot dusver aan milieuverandering hebben besteed. Maar we zijn er ook aan gewend geraakt in de meer positieve betekenis die het woord ‘gewenning’ of ‘routinisering’ met zich meedraagt: we vinden milieuproblemen en vooral het werken aan oplossingen voor milieuproblemen tegenwoordig de meest normale zaak van de wereld.

Hoe wij – ergens tussen spandoek en luie stoel in – op het niveau van ons alledaagse leven met vraagstukken van natuur, milieu en duurzame ontwikkeling omgaan, is de belangrijkste vraag van mijn leeropdracht. Deze luidt in officiële termen dat ik studie maak van ‘de beleidsmatige aspecten van Natuur en Milieu-educatie’. In mijn – door de benoemingscommissie destijds met instemming begroete – interpretatie van de opdracht, gaat het erom een vernieuwingsproces op gang te brengen waarbij op het niveau van alledaagse gedragsroutines door burger-consumenten zèlf, in samenspel met anderen, wordt gewerkt, geleerd en geëxperimenteerd met als inzet te komen tot een duurzamer organisatie van hun dagelijks leven. Ik omarm daarmee de specifieke gerichtheid op burger-consumenten die zo kenmerkend is voor het werkveld van natuur- en milieu-educatie, maar laat het ‘leren in de schoolse context’ buiten beschouwing en zoek vooral naar nieuwe vormen en methodieken voor milieuverandering in het leven van alledag. Het theoretisch reflecteren op deze nieuwe vormen en het – deels in samenspraak met beleidsmakers – verrichten van onderzoek naar de nieuwe methodieken, zie ik als opdracht van mijn leerstoel voor de komende jaren.

De opbouw van mijn lezing is als volgt. Eerst sta ik kort stil bij de hedendaagse geschiedenis van milieuverandering, om te laten zien dat milieuverandering in het alledaagse leven onderdeel uitmaakt van een breder maatschappelijk proces van milieuverandering. In de sociale milieuwetenschappen wordt over dit bredere veranderingsproces gesproken in termen van de ‘ecologische modernisering’ van productie en consumptie, en daarbij spelen (milieu)technologische innovaties een belangrijke rol. Ik pleit ervoor om dit proces van ecologische modernisering niet alleen te onderzoeken aan de productie- en producenten-kant (zoals tot nu toe vaak het geval is) maar ook aan de consumptie-kant, met nadruk op de rol die burger-consumenten zèlf kunnen spelen in processen van milieuverandering. Ik zal daarbij argumenteren dat de mogelijkheden die burger-consumenten hebben om hun leefstijlen en

alledaagse gedragsroutines duurzamer in te richten, in belangrijke mate afhangen van het ‘aanbod’ aan duurzamer alternatieven dat vanuit de omgeving op hen afkomt. Om die reden is het van belang om de invloed van de maatschappelijke context een centrale plaats te geven in de sociaal-wetenschappelijke modellen waarmee milieurelevant gedrag wordt bestudeerd. Ik zal een voorbeeld van één zo’n model – dat in samenwerking tussen Wageningen Universiteit en de Katholieke Universiteit Brabant werd ontwikkeld – presenteren en daarbij laten zien welke vragen dit model oplevert voor onderzoek en beleid. Ik eindig dan mijn lezing met enkele implicaties van de voorgestelde aanpak voor de beleidsmatige aspecten van ‘natuur- en milieueducatie nieuwe stijl’.

1. Modern milieubewustzijn in golven of episoden

Milieu is op veel onderdelen van het dagelijks leven een doodnormale zaak geworden voor de grote meerderheid van de mensen. We mopperen wel op de eco-tax,¹ **op de verwijderingsbijdrage voor de auto, de video of de mixer en op al die regeltjes rond de omgang met huishoudelijk afval (KCA, GFT en noem maar op), maar mopperen is ook een vorm van betrokkenheid. Die betrokkenheid of vertrouwdheid met milieu is niet van alle tijden, want met Egbert Tellegen (1998) ben ik van mening dat de echte ‘take-off’ van het moderne milieubewustzijn in Nederland eerst plaats vond in de jaren zeventig van de vorige eeuw. Milieubewustzijn als modern fenomeen bestaat natuurlijk al langer, sinds ongeveer 1870 (Philips, 1983), maar zij is pas sinds het laatste kwart van de vorige eeuw breed gedragen en van een redelijk hoog niveau. Dit bewustzijn ontstond aanvankelijk vooral in het westerse, geïndustrialiseerde deel van de wereld, maar kan nu – volgens Amerikaans survey-onderzoek – aangetroffen worden tot in de uithoeken van de huidige, wereld-omspannende netwerk-maatschappij (Dunlap et al., 1993).**

Milieubewustzijn en milieudebat – sommigen hanteren liever de bredere term milieudiscourse – ontwikkelden zich trouwens niet mooi lineair, maar met horten en stoten, met ups en downs (Downs, 1972), in een aantal golven. In de eerste golf, aan het begin van de jaren zeventig, zorgden het rapport aan de Club van Rome (Meadows et al., 1972), een actieve publieke opinie en een agiterende milieubeweging ervoor, dat het milieu hoog op de maatschappelijke en politieke agenda terecht kwam. Milieu in die tijd was nieuw, spannend, urgent en bron van veel conflicten². De beheersing van de nieuwe milieuproblemen werd inzet van een indrukwekkende reeks milieuwetten, die vooral in de jaren zeventig tot ontwikkeling werd gebracht. Maar wetten alléén veranderen niet het gedrag van mensen en organisaties. Er moest een volgende golf van milieu-aandacht aan te pas komen, voordat over een brede linie ernst werd gemaakt met de implementatie van de ontwikkelde milieuwetten en plannen.

Het Brundtland-rapport (WCED, 1987) is terecht het merkteken van deze tweede milieu-hausse geworden. Het rapport van de commissie Brundtland uit 1987 kan worden beschouwd als de opvolger van het rapport aan de Club van Rome van 1972. Brundtland voegde twee cruciale elementen toe aan het debat. Ten eerste de noodzaak om ‘economie’ en ‘milieu’ niet langer als tegenpolen te beschouwen maar in plaats daarvan economische groei en milieuverbetering samen te ballen in één woord: duurzame ontwikkeling. Ten tweede sprak Brundtland in haar rapport over

de ‘twee gezichten’ van de milieucrisis: een Noord en een Zuid gezicht, een ‘arm’ en een ‘rijk’ gezicht (Waller-Hunter, 1993). Om wereldwijd milieuproblemen effectief te bestrijden, zo stelde het Brundtland-rapport terecht – moet men een analyse maken van de eigen dynamiek van milieubederf en milieubeheer in verschillende delen van het wereldsysteem en de resultaten van die analyse vervolgens ook verwerken in het beleid voor duurzame ontwikkeling.

Met de verbreding van het milieudebat tot buiten het westerse werelddeel, liep Brundtland vooruit op de meest recente golf, die van de globalisering van milieuproblemen en sociale relaties in de jaren negentig. Globalisering kreeg zijn beslag in de milieudiscussie via de Rio-conferentie van 1992 en via een reeks van zogenoemde IPCC³-rapporten (Houghton et al., 1996; Watson et al., 1996; Bruce et al., 1996). Globale problemen als het broeikas-effect en de aantasting van de ozonlaag worden nu als prioritaire milieuvraagstukken beschouwd. Een ten onrechte veel minder bekend ‘Club van Rome-achtig’ rapport voor deze laatste fase is het rapport ‘Grenzen aan de Concurrentie’ (Petrella, 1995), waarin op een aansprekende manier de relatie tussen duurzaamheid en het maatschappelijke proces van globalisering wordt onderzocht. In de huidige fase van ‘global change’ is volgens dit rapport niet alleen sprake van een grote aandacht voor milieuproblemen op het hoogste schaalniveau, er is tevens sprake van ingrijpende veranderingen in de (netwerk)samenleving. Deze veranderingen betreffen de verhoudingen tussen (milieubeleid op) verschillende schaalniveaus alsook de verhoudingen tussen staat, markt en civiele maatschappij. Aanstonds zal ik laten zien dat deze veranderingen directe gevolgen hebben voor de analyse van milieuverandering op het niveau van het alledaagse leven.

Drie golven van milieubewustzijn, gekenmerkt niet alleen door een wisselende definitie van ‘milieu’ maar ook door een verandering in de wijze waarop natuur- en milieuproblemen zijn ingekaderd in een breder maatschappelijk verband.

De theorie van ecologische modernisering: de Brundtland-episode nader gespecificeerd

Ondanks het feit dat deze korte milieugeschiedenis velen van u wellicht tot vervelens toe bekend is gemaakt, heb ik een dergelijke indeling in episodes nodig voor de rest van mijn verhaal. Door te spreken over episodes geeft men namelijk de begrippen natuur, milieu en duurzame ontwikkeling een plaats in veranderingsprocessen zonder tot een formele definitie te hoeven komen. Het begrip ‘duurzame ontwikkeling’ wordt vaak gekritiseerd omdat het een containerbegrip zou zijn. Maar dit is alleen erg wanneer we uit zijn op een formele definitie van het begrip die afwijkt van de inmiddels befaamde definitie uit het Brundtland rapport zelf⁴. Wanneer het ons te doen is niet om formele definities maar om de inhoud van het proces, dan koppelen we het concept ‘duurzame ontwikkeling’ aan de Brundtland-episode en kleuren het daarmee situationeel en relatief in. We weten dan immers dat duurzame ontwikkeling opkwam ná de begrippen natuur (gekoppeld aan natuurbeschermings-episode van rond 1900) en milieu (gekoppeld aan de fase van de ‘nieuwe milieubescherming’ vanaf ongeveer 1970) en dat de inhoud van het begrip mede verwijst naar de nieuwe verhouding economie-milieu en naar de noodzaak om aan de relatie tussen milieu en onderontwikkeling een centrale plaats te geven in de analyse. Duurzame ontwikkeling betekent sinds Brundtland schoner

produceren en consumeren in verschillende delen van de wereld-netwerkmaatschappij, waarbij de ‘oude vormen’ van industriële productie en consumptie worden omgebogen naar nieuwe, ecologisch aangepaste vormen op een manier die de sterkste lasten op de sterkste schouders legt.

Begrippen relateren aan episodes geeft zodoende een completer beeld dan wanneer alleen gewerkt wordt met formele begripsdefinities. Een episode⁵ is volgens de socioloog Anthony Giddens een naar tijd en inhoud goed af te bakenen veranderingstraject met een herkenbare richting (Giddens, 1984, pp. 244 e.v.). De Brundtland-episode staat in dit verband voor de fase in het milieubeleid die in de tweede helft van de jaren tachtig werd ingezet en die een aantal specifieke vernieuwingen bracht. Pieter Winsemius beschreef deze episode in zijn boek ‘Gast in eigen huis’ als gezien door de scherpe bril van de vertrekkende politicus die zelf mede vormgaf aan dit veranderingsproces binnen de centrale milieu-overheid (Winsemius, 1986). In de academische wereld staat deze episode inmiddels bekend als de beginperiode van een proces van ‘ecologische modernisering van productie en consumptie’ (Spaargaren, 1997).

Samen met mijn collega’s van Wageningen Universiteit en de Katholieke Universiteit Brabant, en in het bijzonder met Tuur Mol en Theo Beckers, heb ik in de afgelopen jaren gewerkt aan de verdere ontwikkeling van deze theorie van ecologische modernisering. Daarbij werd voortgeborduurd op het werk van anderen – met name de Duitse collega’s Joseph Huber (1982) en Martin Jänicke (1988) – en werd zoveel als mogelijk een internationaal vergelijkend perspectief geïntroduceerd. De theorie van ecologische modernisering analyseert kort samengevat hoe in de Brundtland-episode het milieu-belang zich ontwikkelt tot een zelfstandig deelbelang. ‘Milieu’ wordt een zelfstandige deel-rationaliteit, naast – en niet als afgeleide van – economische of politieke rationaliteiten. Bedrijven, (overheids)instellingen en alledaagse gedragsroutines worden niet langer uitsluitend beoordeeld op hun economische, politieke of sociale ‘performance’ maar ook – daarnaast en gelijktijdig – op hun *milieuprestaties*. Vanaf de Brundtland-episode is het volgens deze theorie dus mogelijk om minder abstract en vrijblijvend over duurzame leefstijlen en alledaagse gedragsroutines te spreken in die zin dat zich een vernieuwings- of moderniseringsproces in gang heeft gezet dat de overschakeling op duurzamer gedragspraktijken tot een maatschappelijk meer legitiem en vooral ook beter uitvoerbaar project maakt in vergelijking met eerdere episodes. Hoe de ‘verankering’ van milieu-belangen in het proces van maatschappelijke reproductie precies in zijn werk gaat kan hier om redenen van tijd niet uitvoerig worden behandeld⁶. Twee aspecten wil ik er in verband met het thema van deze rede kort uitlichten.

Ten eerste het feit dat het ecologische moderniseringsdiscourse (Hajer, 1995) en de gelijknamige theorie (Mol, 1995) een dominante positie verwierven in de tweede episode van milieuverandering en daarmee dus vooraf gingen aan de periode van globalisering. De ‘nieuwe milieu-ideologie’ (Weale, 1992) draagt daarmee inhoudelijk de sporen van een periode waarin over milieubewustzijn en milieubeleid nog veelal in nationale termen, dat wil zeggen in termen van nationaal redelijk af te bakenen beleidsdoelen, doelgroepen, sectoren en departementen, kon worden nagedacht. In de huidige episode van global change en de globalisering van sociale (productie en consumptie-) relaties, moet een aantal begrippen uit het milieubeleid en de milieutheorie van de jaren zeventig en tachtig, herijkt worden. Zonder uitvoerig in te kunnen gaan op de in de sociologie gevoerde discussie over de

verschillende fasen die worden onderscheiden in de moderniteit (zie onder andere Mommaas, 1993) zal het duidelijk zijn dat ook de ecologische modernisering(stheorie) in de huidige fase van de (reflexieve) moderniteit een aantal aanpassingen en veranderingen kent ten opzichte van de oorspronkelijke formulering van de theorie in de jaren tachtig. Ik kom daarop later terug.

Ten tweede wil ik apart wijzen op de rol die binnen de ecologische moderniseringstheorie is weggelegd voor milieu-technologie en meer in het algemeen voor socio-technologische innovaties die van cruciaal belang zijn bij het tot stand brengen van de switch-over naar een ecologisch gemoderniseerde, duurzamer organisatie van productie en consumptie. De prominente rol van (milieu)technologie voor milieuverandering verdient apart aandacht.

Technologie en milieuverandering: van 'end of pipe'-denken naar transitie-management

In het boek 'Technologie en Milieubeheer' (Mol, Spaargaren en Klapwijk, 1991) wordt ecologische modernisering vanuit de invalshoek van technologie nader belicht. Door diverse auteurs die betrokken waren bij het technologie-debat in de jaren tachtig, wordt in dit boek het belang van milieu-technologie voor een duurzame ontwikkeling besproken. De nadruk ligt daarbij op de overgang van 'schoonmaak' of 'end-of-pipe' technologie - toegepast op het niveau van afzonderlijke bedrijven - naar meer procesgeoriënteerde, preventieve technologie, toegepast (ook) op het integrale niveau van gehele ketens van productie en consumptie. Ecologische modernisering in deze beginperiode was een sterk op technologie gerichte theorie, ontwikkeld in een periode die zich kenmerkte door de overgang van een overwegend negatief, dystoop techniekbeeld (jaren zeventig) naar een overwegend positief, eutoop techniekbeeld (jaren negentig). Volgens Joseph Huber was deze herwaardering van technologie in kringen van milieubeweging en milieubeleid noodzakelijk, omdat de doelstelling van 'meer doen met minder' onvermijdelijk een verdergaande modernisering en rationalisering van de productie-organisatie vergde. Daarbij is een preventiegerichte, liefst fijnmazig door de hele keten geweven technologie, een voorwaarde om de voorgenomen efficiëncy sprong van een faktor-4 of meer mogelijk te maken (Huber, 1982).

Vanwege die gerichtheid op de rol van technologie in processen van milieuveranderingen, werd en wordt de ecologische moderniserings-theorie door critici wel in verband gebracht met een 'technological fix' benadering: gefixeerd op de milieu-technologie in engere zin en daarbij onvoldoende onderkennend dat technologie en technologie-ontwikkeling worden gestuurd door sociale verhoudingen, door (kapitalistische) markt- en machtsverhoudingen (Ullrich, 1979; Blowers, 1997; Leroy en Van Tatenhove, 2000). Deze kritiek is enerzijds een terechte waarschuwing en een uitnodiging om verder te kijken dan de technologische neus lang is, daarbij goed in gedachten houdend dat technologie zelf ook een onderdeel van het (milieu)probleem vormt. Anderzijds is althans een deel van de kritiek te algemeeniserend van aard, omdat naar mijn mening in Nederland het wetenschappelijk onderzoek van Cramer en Schot (1990), Van Koppen (1998),

Dieleman (1999) en vele anderen heeft laten zien dat het zich positief inlaten met technologie voor een schonere productiewijze niet hoeft te betekenen dat men milieuveranderingen ook reduceert tot het inzetten van nieuwe technieken. Ook binnen het beleid van de Nederlandse (milieu)overheden getuigen bijvoorbeeld de experimenten die rond het interdepartementale project Duurzame Technologische Ontwikkeling (DTO, 1998) werden verricht en die een opvolger krijgen in de zogenoemde ‘sprongprojecten’ van het NIDO⁷, van een bredere visie: men ziet technologie als belangrijke drager van milieu-verandering, zonder die veranderingsprocessen te reduceren tot technologische innovaties in engere zin.

Misschien wel om de kritiek op een te ingeperkte visie op technologie-gedreven verandering te pareren of te voorkomen, wordt tegenwoordig in het milieudebat door sommigen van een ander jargon gebruik gemaakt. De meest recente discussie in Nederland over de rol van technologie in het milieu-beleid, bedient zich van de termen ‘transities’ en ‘transitie-management’ (Rotmans, Kemp et al., 2000). Het transitiebegrif wordt gebruikt om te verwijzen naar de noodzaak om bijvoorbeeld op het gebied van de voedselvoorziening, het transportwezen of de energievoorziening te komen tot systeem-innovaties, waarbij een switch-over, een abrupte ‘duurzaamheidsprong’ wordt gemaakt in de richting van nationaal en internationaal vastgestelde milieudoelen. Het gaat bij transities dus niet meer zozeer over de technologie zèlf maar om het rond die technologie gegroepeerde complex van maatschappelijke actoren en factoren, dat met behulp van socio-technologische innovaties een bepaalde kant op moet bewegen, namelijk die van een duurzamer ontwikkeling. Wanneer op het niveau van dit ‘technologie-plus-complex’ een kwalitatieve sprong richting duurzame ontwikkeling wordt gemaakt, spreken we van een transitie, en het trekken en duwen aan dit proces door de overheid en andere maatschappelijke actoren heet transitie-management.

Ik wil aansluiting zoeken bij het jargon van ‘transitie’ en ‘transitiemanagement’, omdat deze begrippen passen bij het karakter van milieu-veranderingsprocessen in deze tijd. We werken in deze episode van milieuverandering niet meer met simpele sturingsmodellen, waarin de overheid bedrijven en burgers met vaste hand richting onomstotelijk vastgelegde NMP⁸-doelstellingen leidt. Transities omvatten meervoudige, bredere doelstellingen, die voor een gedeelte tijdens het proces kunnen worden aangepast⁹. Zij betreffen bovendien meerdere actoren, die actief zijn op verschillende schaalniveaus van het veranderingsproces (Rotmans, Kemp et al., 2000). Transitie-management – beleids-activiteiten die zijn gericht op het initiëren en begeleiden van transities – is niet een zaak van overheden alleen, maar een afgestemde actie van de kant van overheden, bedrijven, maatschappelijke organisaties, en groepen van burger-consumenten.

En met dat laatste begrip is een mijns inziens essentiële toevoeging in het geding wat betreft de discussie over transities richting duurzaamheid. In de discussie over technologische veranderingen, niches, trajecten en transities ontbreekt tot nu toe een expliciete focus op de burger-consument. Enigszins gechargeerd uitgedrukt is de impliciete gedachtegang dat als de techniek goed is, de prijs aantrekkelijk en de institutionele actoren niet afwijzend, de acceptatie van de technologische innovatie door ‘de samenleving’ vanzelf zal volgen. De rol van de burger-consument als koper, eindgebruiker of mede-ontwikkelaar van veel milieuvriendelijke(r) technologie blijft meestal¹⁰ op de achtergrond en wordt bewust of onbewust in de (beleids)analyse op het tweede plan gezet. Onbewust gebeurt dit, wanneer men –

zoals in het milieubeleid meestal het geval is – in een omgeving van vooral technische experts en ingenieurs, beleid ontwikkelt om te komen tot een duurzamer afvalbeheer of een duurzamer vorm van bouwen en wonen. Door de ten dele zeer technische aard van veel milieuproblemen ontstaat onbewust al snel een ‘ingenieurs-bias’ in de probleemdefinitie en in de ontwikkeling van milieubeleid. Maar soms wordt de burger-consument bewust op het tweede plan gezet, bijvoorbeeld wanneer men van een actieve rol van de burger-consument in de ontwikkeling en toepassing van duurzamer technologie niet zoveel verwachtingen heeft en er om die reden de voorkeur aan geeft om de motivatie en acceptatie gewoon in de technologie zelf in te bouwen. De wasmachine die halfvol is weigert dienst, de auto start niet als men de gordel is vergeten, de lampen gaan uit wanneer we de kamer verlaten enzovoort. Moraliserende technologie noemt men dat, waarbij het handelingsscript gewoonweg wordt ingebouwd in de technologie (zie bijvoorbeeld Jelsma, 1999).

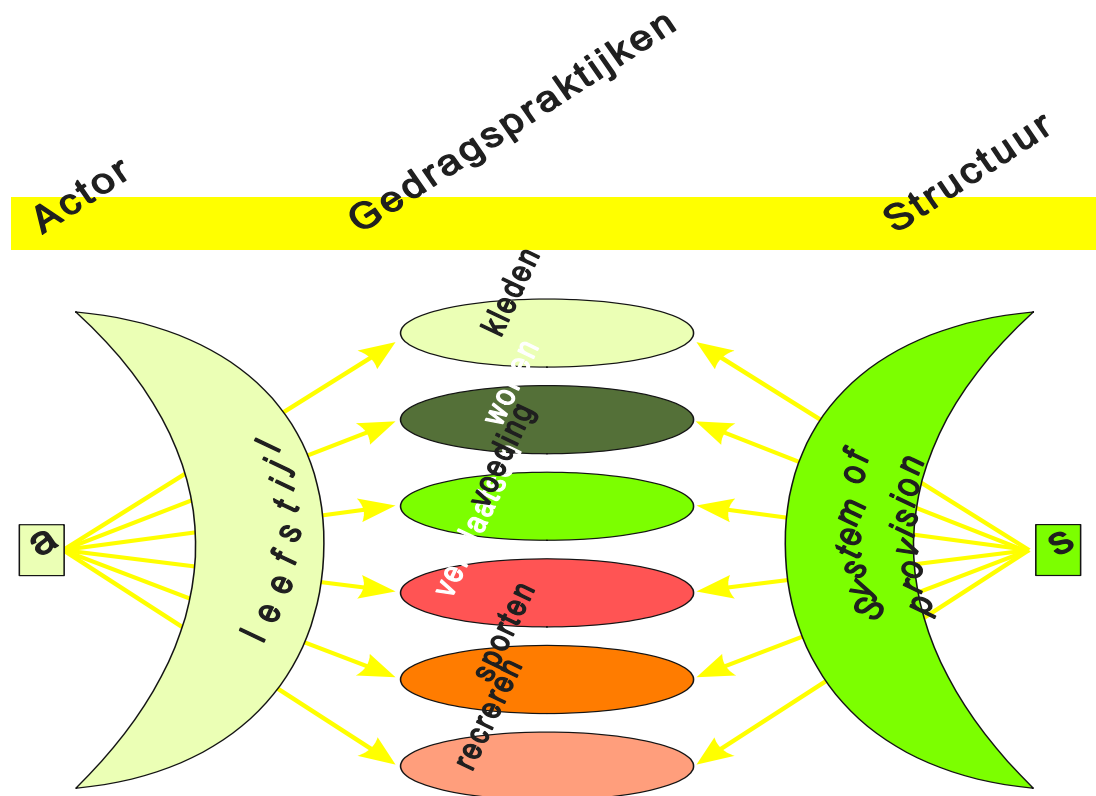
De onbewust of bewust actor-loze visies op technologische transitie zijn mijns inziens onvolledig omdat voorbij gezien wordt aan het feit dat actoren geen ‘dummies’ of ‘cultural dopes’ zijn die aan de leiband lopen van technologie. Actoren zijn zelf een belangrijke bron van vernieuwing in het proces van mens-techniek interactie en voor de lange termijn legitimatie van duurzame ontwikkeling is het van groot belang dat actoren de doelstellingen in en achter de technologie kennen en omarmen. Tegenover de in mijn ogen onvolledige want actorloze visie op transitie is het van belang een benadering te ontwikkelen, waarbij de rol van burger-consumenten als kundige en bekwame gebruikers en soms zelfs als mede ontwikkelaars of *co-producenten* (Chappels et al., 2000; Van Vliet, 1998) van de technologie, wordt benadrukt.

4. Gedragspraktijken en de rol van burger-consumenten in het milieubeleid

In een samenwerkingsverband van Wageningse en Tilburgse onderzoek(st)ers is in de afgelopen jaren gewerkt aan de ontwikkeling van de zogenoemde gedragspraktijken-benadering, met als doelstelling om een actor-inclusieve analyse van milieu-transities mogelijk te maken. Daarbij hebben wij gezocht naar een ‘nieuwe insteek’ voor de benadering van het alledaagse gedrag van burger-consumenten. Zo’n nieuwe insteek was en is gewenst, omdat de bestaande benaderingen in onderzoek en beleid ofwel teveel nadruk blijken te leggen op de individuele kant van de zaak (bijvoorbeeld ingeval van de sociaal-psychologische benaderingen, waarbij de attitude of de behoefte van het individu als het centrale object van studie wordt gekozen), ofwel een eenzijdige focus kennen op structurele of institutionele veranderingen (zoals bij veel op de technologie-dynamica gebaseerde perspectieven het geval is). Wij zochten dus naar een ‘derde weg’, tussen eenzijdig individu-gericht en eenzijdig structuurgericht, en vonden die in het werk van de Britse socioloog Anthony Giddens (Giddens, 1984; Munters et al., 1991).

In Giddens’ structuratie-theorie wordt de suggestie gedaan om in onderzoek en beleid uit te gaan van gedragspraktijken (*social practices*) inplaats van ofwel individuen ofwel structuren. Gedragspraktijken staan voor meer of minder geroutiniseerde handelingen die actoren met anderen gemeenschappelijk hebben. Deze routines hebben een zekere ‘vastigheid’ in tijd en ruimte, en voor deze vastigheid zijn verantwoordelijk de structuren, de regels en hulpbronnen die ten grondslag liggen aan deze handlingspraktijken. Door routines te volgen,

reproduceren actoren in hun handelen deze structuren.

Figuur 1. Gedragspraktijken en de dualiteit van structuur

Ze doen dit niet als actoren die voortdurend ‘bewust kiezend’ en calculerend bezig zijn, maar eerder op de ‘automatische piloot’ (Van der Poel, 1993), vanuit wat Giddens noemt het ‘praktisch bewustzijn’. Hoewel zij dus niet de hele dag discursief met hun dagelijkse routines bezig zijn, betekent dit geenszins dat actoren simpelweg het script zouden volgen dat hen door de structuren (waaronder de technologie) wordt ingegeven of opgelegd. Mensen geven aan hun dagelijks leven vorm, aldus nog steeds Giddens, als *kundige en bekwame* actoren, als mensen die ‘weten hoe te leven’ en die in principe in staat zijn om goede redenen te verschaffen voor het hoe, wat en waarom van hun (milieu)handelen. Het ‘mechanisme’ waarbij in alledaagse gedragspraktijken structuren worden gereproduceerd door kundig en bekwam handelende actoren, wordt aangeduid met de term ‘dualiteit van structuur’. Figuur 1 illustreert de middenpositie van gedragspraktijken tussen individu en structuur¹¹.

Het ‘loslaten van het individu’ ten gunste van gedragspraktijken als eenheden voor analyse en beleid, lijkt theoretisch gezien een kleine stap, maar is in zijn consequenties voor burger-consument-georiënteerd milieubeheer redelijk vergaand. Een drietal (beleids)consequenties van het werken met het ‘gedragspraktijkenmodel’ wil ik kort behandelen.

leefstijlen in alle kleurtinten:

het einde van 'de' milieu(on)bewuste burger-consument

Allereerst is er een positieve consequentie, namelijk dat het onderscheid tussen milieu-bewusten en niet-milieubewusten, tussen hoog-betrokkenen en laag- of niet betrokkenen, op het niveau van de afzonderlijke individuen verdwijnt. We zijn allen zondaars, maar waarschijnlijk ook allemaal ten minste (gewild of ongewild) wel op één front als milieu-activist in de weer. We hebben als individu een leefstijl die alle groen- of grijstinten van de wereld kan vertonen, als gevolg van de specifieke optelsom van gedragspraktijken die tezamen onze leefstijl¹² opspannen. Ik ken mensen die door het jaar heen vrijwel alles met de fiets en het openbaar vervoer doen, maar in de vakantie heel graag als ecotourist in een vliegtuig stappen. Of andersom, er zijn verstokte rondje-om-de-kerk-automobilisten die nooit in een vliegtuig zitten, omdat ze het niet durven of niet kunnen betalen. Voor ieder van ons geldt dus dat de verschillende segmenten of sectoren van onze leefstijl meer of minder groen, oranje of rood gekleurd zullen zijn, met daarbij een verklaring die voor onszelf specifiek en aanvaardbaar is. Wij vinden namelijk onze eigen milieu-inconsistenties niet ècht een probleem, zolang als deze tenminste zijn in te passen in ons bredere milieu-verhaal, in onze 'milieu-narrative of the self', een verhaal dat wij voor onszelf en anderen (willen) ophouden. Het door de communicatie-afdeling van DGM (VROM, 2000) gebruikte beeld van de Harley-Davidson-rijder die in een eco-team¹³ zit, vormt een goed voorbeeld van het hier bedoelde mechanisme: de man in kwestie 'weet' heus wel dat een Harley-Davidson benzine slurpt, herrie maakt en vooral gigantische emissies veroorzaakt, maar hij schermt deze ene specifieke milieuzonde af van de milieu-eisen die hij (blijkens zijn participatie in het eco-team) niettemin voor de andere segmenten van zijn leefstijl als heel legitiem aanvaardt. Het toelaten van dit soort denkschema's is een positieve consequentie, omdat afgerekend wordt met het in milieukringen soms zo gangbare en gekoesterde onderscheid tussen de 'goeden' en de 'slechteriken', tussen groepen van mensen die op milieugebied (bijna) alles goed doen aan de ene kant en zij die (vrijwel) alles fout doen op milieugebied anderzijds. Bijvoorbeeld: we zijn zó gewend om over duurzamer transport te denken in termen van de simpele tegenoverstelling tussen de automobilist en de fietser, dat we haast vergeten dat een groot deel van de burger-consumenten in Nederland deze twee rollen in het dagelijks leven zonder problemen weet te combineren.

milieuheuristieken per gedragspraktijk

Een tweede consequentie van het denken in termen van het gedragspraktijkenmodel is niet zozeer positief of negatief, maar vooral veel werk voor onderzoekers en beleidsmakers. Het betreft hier de noodzaak tot het herformuleren van de doelstellingen van het milieubeleid op een zódanige manier, dat aansluiting gevonden wordt bij de voor het milieubeleid relevante praktijken van alledag. In figuur 1 worden enkele voorbeelden van alledaagse praktijken of routines genoemd, maar deze voorbeelden kunnen vervangen worden door andere, afhankelijk van het onderzoek of het beleid in kwestie. Feit blijft, dat er op dit moment geen NMP-achtige doelstellingen bestaan voor voeden, tuinieren, sporten of wonen. Om de vertaalslag van het NMP naar het alledaagse leven te kunnen maken, zullen de vrij technische, abstracte doelstellingen zoals verwoord in de NMP's en de achterliggende RIVM¹⁴-rapportages, 'overgezet' moeten worden in de alledaagse taal van de leefwereld. En dit kan mijns inziens niet of althans niet goed, zonder de burger-consumenten er zèlf bij te betrekken. Met pilot-projecten als Project

Perspectief (CEA, 1999), Burger en Milieu (B&A Groep, 2000) en de zogenoemde Domeinverkenningen (onder andere Schuttelaar & Partners, 2000; CREM, 2000) is hiermee in Nederland in onderzoek en beleid wel een begin gemaakt, maar er is nog een lange weg te gaan.

Per gedragspraktijk zullen er zogenoemde ‘milieuheuristieken’ ontwikkeld moeten worden waarmee enerzijds de relevante milieu-aspecten worden afgedekt, terwijl anderzijds aansluiting wordt gevonden bij de leefwereldrationaliteit van waaruit burger-consumenten doelstellingen van duurzame ontwikkeling benaderen¹⁵. Milieu-heuristieken zijn vuistregels waarvan burger-consumenten in het dagelijks leven gebruik maken om snel te kunnen weten hoe in deze specifieke situatie meer duurzaam gehandeld kan worden. Milieuheuristieken vervullen daarmee een belangrijke brugfunctie in onze theorie van milieuverandering in het alledaagse leven. Die milieuheuristieken zijn er nu nog niet of maar zeer mondjesmaat. Gaat u bij uzelf maar eens na. Waar let je als burger-consument op wanneer je ‘duurzaam’ of milieu-verantwoord wilt klussen of tuinieren of recreëren? Wat hoort erbij, en wat niet? Welk product, welke leverancier of welke procedure is het meest kansrijk en betrouwbaar wat betreft een verbeterde milieuprestatie? Wat zet milieutechnisch gesproken zoden aan de dijk en wat is symbolische groene franje? Moet ik letten op het energieverbruik (direct en indirect), op de toxiciteit van stoffen, op gezondheidsrisico’s of het verlies aan biodiversiteit of aan een combinatie van dit alles? En wat betreft de oplossingsrichting, welke voor deze gedragscontext – klussen, koken, sporten – relevante strategieën leiden mij hier tot meer of minder duurzaam handelen? Gaat het om dingen anders doen of dingen laten? Om substitutie van producten door meer eco-efficiënte producten of diensten, of om een meer ingrijpende verandering van gedragsroutines? Het betreft hier vragen die voor kleden, voeden, sporten, opvoeden, recreëren of wonen steeds een andere invulling krijgen en die in de praktijk van alledag alleen hanteerbaar zijn wanneer per gedragspraktijk heuristieken beschikbaar zijn of komen, die ons helpen de complexiteit te reduceren.

differentiatie aan de aanbodkant

Een derde consequentie van het denken in termen van de gedragspraktijkenbenadering, betreft de combinatie van links-om en rechts-om redeneren die in het model besloten ligt (zie figuur 1). Daarmee wordt de individuele verantwoordelijkheid en betrokkenheid bij milieuverandering in het alledaagse leven ‘contextueel’ gemaakt. Het eenzijdig verantwoordelijk houden van individuen zonder aanzien des persoons, handelingscontext of levensstijl is zo veralgemenend, dat dit een weinig kansrijke veranderingsstrategie zal opleveren. Als individu heb ik immers maar een relatieve en meestal zelfs betrekkelijke invloed op het ‘aanbod’ aan socio-technische innovaties die mijn voedselgedrag, mijn klusgedrag, mijn transportgedrag of mijn vakantiegedrag kunnen helpen ombuigen in een duurzamer richting. Daarom is het zinvoller om betrokkenheid bij en bereidheid tot milieuverandering van de kant van burger-consumenten te analyseren in directe samenhang met het aanbod aan duurzamer alternatieven per gedragspraktijk.

Wanneer we dat doen, dan constateren we direct, dat het aanbod aan alternatieven per gedragspraktijk aanmerkelijk varieert en daarmee dus ook de mogelijkheid van burger-consumenten om hun leefstijl op dat punt duurzamer in te richten. Het proces van ecologische modernisering van productie en consumptie

voltrekt zich niet in alle sectoren, ketens of ‘systems of provision’¹⁶ in hetzelfde tempo en op dezelfde manier. Met voedsel zijn we in Nederland al een stuk verder in vergelijking met bijvoorbeeld het aanbod op het gebied van buitenlandse vakanties. Duurzamer wonen is op dit moment makkelijker te realiseren dan duurzaam sporten, etc. (Beckers et al., 1999, 2000)

Dàt het aanbod aan socio-technische innovaties verschilt per gedragspraktijk, is empirisch makkelijk te constateren en ook redelijk bekend. In het milieukundig onderzoek naar leefstijlen en consumptiepatronen is aan de technische kant inmiddels een aardige hoeveelheid cijfermateriaal en inzicht aanwezig (Vringer en Blok, 1993; Biesiot et al., 1995; Noorman en Schoot Uiterkamp, 1998). Minder vanzelfsprekend en in de milieukunde ook weinig onderzocht zijn de *sociale verhoudingen* die de duurzamer gedragsalternatieven begeleiden en het feit dat ook deze sociale verhoudingen van elkaar verschillen per gedragspraktijk. De ‘wijze van aanbieden’ (mode of provision) van alternatieven alsook de mogelijkheden voor onderscheiden groepen van burger-consumenten om het duurzamer aanbod ‘op het spoor te komen’ en daadwerkelijk te verwerven (modes of access), verschillen per gedragspraktijk. Het is deze differentiatie in aanbiedings- en verwervingsroutes die apart aandacht verdient.

5. Differentiatie in innovatie-routes en bijbehorende rollen voor burger-consumenten

Enkele jaren geleden werd met steun van de Europese Unie een internationaal vergelijkend onderzoek opgezet dat ten doel had om na te gaan op welke wijze burger-consumenten betrokken zouden kunnen en willen worden bij een duurzamer voorziening van hun huishouden op het gebied van energie, water en afvalverwerking. Dit zogenoemde Domus-project (Chappels et al., 2000) – waarin ik nauw heb samengewerkt met collega Bas van Vliet en dat onlangs werd afgerond – plaatste de huishoudelijke consumptie van milieurelevante goederen en diensten tegen de achtergrond van veranderingen in de organisatie van de nutsvoorziening in een aantal Europese landen. Het is immers de meer of minder op duurzame ontwikkeling afgestemde organisatie van de nutsvoorziening die bepaalt welke milieukeuzes wij in ons huishouden kunnen maken wanneer wij douchen, koken, wassen en plassen. In het Domus-project worden milieuveranderingen in het leven van alledag vanuit de hierboven geschetste filosofie van de contextuele benadering van milieugegedrag geanalyseerd: milieuveranderingen in huis – achter de meter(kast) - worden in verband gebracht met milieuveranderingen in de organisatie van de nutsvoorziening - vòòr de meter(kast)¹⁷.

We wisten of vermoedden als onderzoekers reeds, dat er onder invloed van privatisering, liberalisering en het zogenoemde ‘Third-Party Access’¹⁸ in Europa meer concurrentie en daarmee meer keuzemogelijkheden aan het ontstaan zijn zowel wat betreft het soort milieugoederen en diensten dat vòòr de meter wordt aangeboden, als wat betreft het soort technologie dat wordt ingezet voor het bemeteren van het gebruik van nutsvoorzieningen. Wat ons vooral interesseerde als sociale wetenschappers was en is de vraag hoe de sociale relaties tussen actoren vòòr en achter de meter zich ontwikkelen, in het bijzonder wanneer het gaat om het aanbod en het gebruik van meer duurzame nutsgoederen en diensten.

Wij vonden, kort samengevat, wat we zochten. Er bleek een enorme variatie aan

mogelijke relaties tussen aanbieders (Providers) vòòr en gebruikers (Consumers) achter de meter te bestaan. Een variatie die niet afhankelijk bleek te zijn van de technologie zelf, in die zin dat rond één en dezelfde technologie een veelheid aan mogelijke relaties werd aangetroffen. Ik noem u het voorbeeld van groene stroom om dit te illustreren (Beckers et al. 1999; Van Vliet, 2000).

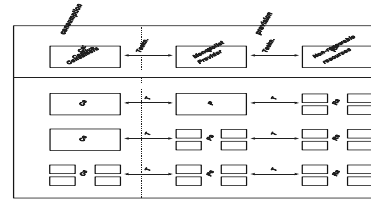
In de wijk Nieuw-Sloten bij Amsterdam worden zogenoemde PV-cellen voor het opwekken van elektriciteit uit zonnestrallen toegepast in de gebouwde omgeving. De bewoners van de huizen met een ‘zonnedak’ werden in dit experiment niet gekend in zoverre dat de toewijzing van woningen via de gewone toewijzingsprocedures geschiedde. In principe merken bewoners er ook tijdens de gebruiksfase weinig van in die zin, dat de op hun daken opgewekte elektriciteit rechtstreeks het centrale elektriciteitsnet in verdwijnt. Mensen in Nieuw-Sloten doen dus ongevraagd mee aan het opwekken van groene stroom, zonder er zelf in hun dagelijks leven in materiële of immateriële zin van te profiteren. Wat men van dit ‘milieu-experiment vòòr de meter’ merkt als bewoner, is feitelijk alleen de last van het niet mogen plaatsen van een dakkapel of een te forse boom, omdat beide het functioneren van het PV-dak negatief zouden beïnvloeden.

In de gemeente Apeldoorn staan twee-onder-een-kap huizen (zowel huur als koop) die precies dezelfde PV-zonnecellen op het dak hebben. Dit dak konden de bewoners naar keuze kopen of leasen of huurkopen van het nutsbedrijf-nieuwe-stijl, dat in samenwerking met de gemeente zorgde voor een actieve voorlichting en begeleiding van de toekomstige gebruikers. Elke woning werd voorzien van een dubbel metersysteem, dat precies registreert hoeveel van de in huis gebruikte elektriciteit afkomstig is van de ‘eigen’ zonnecentrale en hoeveel er eventueel extra werd ingekocht van of teruggeleverd aan het centrale net. Hier bestaat er dus een rechtstreeks verband tussen de in samenspel van bewoners en aanbieders toegepaste milieutechnologie enerzijds en het alledaagse leven van de burger-consumenten anderzijds.

Maar het kan nog anders. Bij de spreekwoordelijke Gamma of een vergelijkbare bouwmarkt die actief is op het terrein van duurzaam klussen, zou volgens de energie-deskundigen in de nabije toekomst hetzelfde PV-zonnepaneel in het schap kunnen verschijnen met een doe-het-zelf-handleiding erbij. De handige doe-het-zelver verplaatst een paar dakpannen, bevestigt het paneel en steekt de stekker in het stopcontact, waardoor de elektra-meter op de opgewekte stroom reageert door ‘de andere kant op te lopen’. Ook hier is er een directe relatie tussen technologie en eindgebruiker, echter zonder enige bemoeienis of medeverantwoordelijkheid van de kant van energiebedrijven of overheden.

Drie vormen van toepassing van *eenzelfde* technische innovatie – een paneel met PV-cellen – die wezenlijk andere verhoudingen tussen aanbieder en eindgebruiker, – in (het Engelstalige) Domus-jargon uitgedrukt – tussen ‘Provider’ (P) en ‘Citizen-consumer’ (C), met zich meebrengen. Een differentiatie in mogelijke relaties die zich niet alleen voordoet op het gebied van groene stroom maar ook met betrekking tot innovaties op het gebied van water en afval (Van Vliet, 2002). Deze differentiatie in aanbiedings- en gebruiksvormen tussen Providers en Citizen-consumers, weerspiegelt bredere maatschappelijke veranderingen in de huidige episode van globalisering. De oorspronkelijke ‘Fordistische’ relatie, waarbij er sprake is van een monopolistische, door de overheid gecontroleerde aanbieder die onder vaste voorwaarden één soort product levert aan een tot dat nutsbedrijf voor jaren

veroordeelde burger-consument, verandert in een ‘post-Fordistische’ relatie waarbij burger-consumenten moeten kiezen niet alleen welk product (vijf soorten stroom, drie soorten water?) men wil maar ook welke Provider men kiest en op welke manier men bemeterd en af-

ge

A1 Fordistische Productieorganisatie
 B1 Postfordistische Productieorganisatie
 C1 Postfordistische Productieorganisatie
 D1 Postfordistische Productieorganisatie
 E1 Postfordistische Productieorganisatie

Figuur 2. Van Fordistische naar post-Fordistische verhoudingen in de productie en het gebruik van duurzamer nutsgoederen en diensten.

rekend wil worden. In figuur 2 wordt deze overgang van ‘Fordistische’ naar ‘post-Fordistische’ relaties, die zich in een aantal stappen voltrekt, gevisualiseerd. Kernpunt hierbij is, dat met de differentiatie in aanbiedings en -gebruiksroutes nieuwe rollen voor burger-consumenten ontstaan. Daardoor zijn burger-consumenten beter dan voorheen in de gelegenheid om de op duurzame ontwikkeling gerichte socio-technische innovaties in hun dagelijks leven in te passen en te verwerken op een manier die bij hun leefstijlen past.

Wat hier op het gebied van de nutsvoorziening werd geïllustreerd, kan ook gevonden worden op het terrein van duurzamer ‘bouwen en wonen’ of duurzamer voeding. Met andere woorden: de doelgroep van burger-consumenten ontwikkelt zich van een amorfe groep ‘captive consumers’ of ‘anonieme gebruikers aan het einde van de keten’ tot een per gedragspraktijk specifiek aantal leefstijlgroepen, die zich onderscheiden niet alleen met betrekking tot het soort duurzame producten en diensten dat men gebruikt maar vooral ook door de wijze waarop men dat wenst te doen, als burger, als consument of als beide (Beekman, 2001). Er komt dus meer keuze, vooral wat betreft de sociale dimensie van duurzame consumenten: actief als co-producent of passief eindgebruiker; veel zelf doen of aan anderen overlaten; centraal of decentraal werken; inspraak als consument (via die portemonnaie) of in de rol van burger, etc.

Men kan als socioloog dit proces van ‘zich onderscheiden’ onderzoeken vanuit het (typische consumenten-?) perspectief van sociale vergelijking, zoals Bourdieu op schitterende wijze heeft laten zien (Bourdieu, 1979). Men kan de nadruk ook leggen

niet op de sociaal-culturele maar juist op de sociaal-politieke dimensie. Ulrich Beck (Beck et al., 1994) bijvoorbeeld zou de door ons geschetste differentiatie rechtstreeks in verband brengen met de mogelijkheden om in de huidige periode van de 'reflexieve moderniteit' te komen tot een 'politisering' van duurzamer consumptie, waarbij nieuwe vormen van zogenoemde 'sub-politics' ontstaan, die (nog) geen onderdeel uitmaken van het gangbare milieubeleid. Deze nieuwe vormen van milieupolitiek rond de rol van burger-consumenten zal ik als laatste thema bespreken.

6. Transitie-management voor duurzamer gedragspraktijken; actoren en methodieken

Het betoog was tot nu toe in belangrijke mate gericht op het begripsmatig analyseren van milieuveranderingsprocessen op het niveau van het alledaagse leven. Daarbij werd nog geen aandacht besteed aan de vraag naar de 'sturing' of 'planning' van het veranderingsproces. Welke rol is er voor (milieu)overheden, niet-gouvernementele organisaties – waaronder het NME-werkveld – en groepen van burger-consumenten zelf weggelegd wanneer het gaat om transitie-management op het niveau van alledaagse gedragspraktijken. Wie neemt het initiatief voor de duurzaamheidsprong voeden, recreëren, kleden of sporten? Wie stelt het kader en wie bewaakt het proces? Het gaat hierbij om vragen die niet meer dan het begin van een antwoord kunnen krijgen omdat onderzoek, theorievorming en beleidsexperimenten op dit terrein zich nog in een beginstadium bevinden.

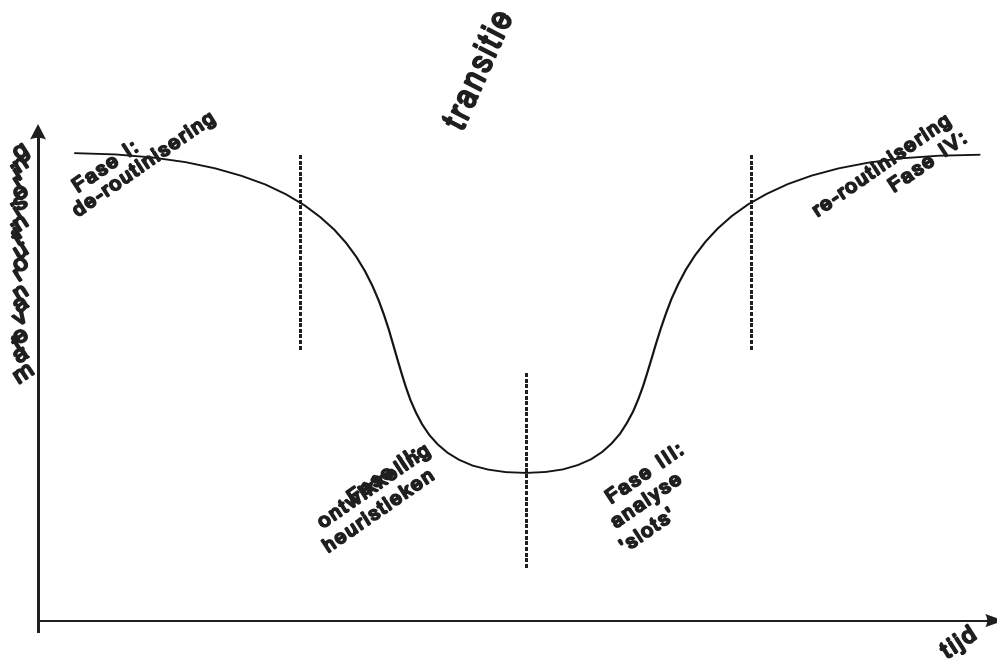
Een niet onbelangrijke vraag vooraf is uiteraard in hoeverre milieuverandering in het alledaagse leven überhaupt een 'bewust gepland' of 'te plannen' proces is. Met een knipoog naar de socioloog Norbert Elias (Elias, 1982) zou men kunnen stellen dat duurzame ontwikkeling, opgevat als een lange termijn milieubeschavingsproces, voor een belangrijk deel onplanbaar is in die zin dat geen enkele groep van actoren er eenzijdig of beslissend een stempel op kan zetten. Wanneer – uitgedrukt in Elias' terminologie - 'leden van een samenleving over een periode van tientallen jaren geleidelijk hun affect-huishouding aanpassen aan de eisen van de veranderende figuratie' (in ons geval: aan de situatie van langere en meer vertakte interdependentie-ketens tussen mens en natuur), dan passen daarbij niet de (beleids)methodieken en instrumenten waarover in de sturingsliteratuur doorgaans wordt gesproken. De sturing of planning van milieuverandering die wij hier bespreken wijkt van het door Elias geschetste beeld in twee opzichten af. Ten eerste heeft transitie-management betrekking op gedragspraktijken die naar tijd en ruimte en wat betreft de betrokken groepen van burger-consumenten, redelijk goed afgebakend kunnen worden. Het gaat bijvoorbeeld om de vraag hoe over de periode 2000 tot 2030 op het terrein van voeden, wonen of verplaatsen het beslag op de milieugebruiksruimte van onderscheiden groepen Nederlandse burger-consumenten, kan worden gereduceerd (Vringer, Aalbers et al., 2000). Ten tweede gaat het bij transitie-management om een bewust gepland veranderingsproces. Transitie-management van gedragspraktijken is met name van belang wanneer het proces van geleidelijk plaatsgrijpende, incrementele milieuverandering stagneert of in de ogen van bepaalde actoren (bijvoorbeeld milieu-organisaties of overheden) niet het gewenste tempo of resultaat heeft. In het geval van transitie-management worden de dagelijkse routines – tijdelijk – doorbroken en nemen wij het stuur over

van de automatische piloot, om gericht koers te zetten naar duurzamer gedragspraktijken.

De vraag wie die ‘wij’ precies zijn, dat wil zeggen de vraag naar de meest relevante of direct betrokken actoren, is van groot belang voor transitie management gericht op gedragspraktijken. Immers het is theoretisch denkbaar dat over het duurzamer inrichten van het alledaagse leven weer vooral nagedacht en beslist gaat worden aan de kant van de actoren die direct of indirect betrokken zijn bij *het aanbod* van duurzamer gedragsalternatieven, de providers dus. Een denkbaar scenario zou bijvoorbeeld zijn, dat de (centrale) milieu-overheid doelstellingen formuleert per gedragspraktijk, om vervolgens met de belangrijkste providers in de betrokken ketens in overleg te treden over de meest efficiënte strategie en het in dit specifieke geval te hanteren instrumentarium. Het zal u na het voorgaande niet verbazen dat wij deze eenzijdig op de providers gerichte benadering onvolledig vinden. Transitie management op het niveau van gedragspraktijken vraagt ons inziens om de actieve betrokkenheid van (vertegenwoordigers/sters) van die groepen van burger-consumenten die het meest rechtstreeks verbonden zijn met de gedragspraktijken in kwestie. Het is met andere woorden vooral van belang om (nieuwe) methodieken te ontwikkelen voor de actieve deelname van burger-consumenten aan transitie management van gedragspraktijken.

Een kernbegrip bij transitie management voor gedragspraktijken is in dit verband de-routinisering. Het ‘bewust bezig zijn’ met de organisatie van milieuverandering op het niveau van het alledaagse leven impliceert dat gangbare routines tijdelijk worden opgeschort, heroverwogen en heringericht. De termen de- en reroutinisering zijn door de socioloog Per Otnes gebruikt om de aangrijpingspunten te schetsen voor verandering op het niveau van het alledaagse leven. Wanneer alledaagse routines worden doorbroken, – ten gevolge van een bewust geplande activiteit (een verhuizing bijvoorbeeld) of door een ‘fatal moment’ (bijvoorbeeld een echtscheiding of een brand op school) – dan zijn mensen tijdelijk vanuit een andere invalshoek bezig met het hoe en waarom van de tot dan toe gevolgde routines en praktijken. Op dat moment worden gedragsroutines door (groepen van) actoren ‘reflexief’ tegemoet getreden en als het ware op een meta-niveau bevraagd. Vroeg of laat vinden we een alternatief, een ‘modus vivendi’ voor de nieuwe situatie en treedt er re-routinisering op.

Toegepast op onze probleemstelling zou men de door Otnes voorgestelde aanpak als volgt kunnen vertalen naar een methodiek voor betrokkenheid van groepen van burger-consumenten bij georganiseerde milieuverandering op het niveau van het alledaagse leven (zie figuur 3).

Figuur 3. (management van) Transitie-processen op het niveau van alledaagse gedragspraktijken: de rol van burger-consumenten

De figuur laat zien dat een transitieproces op het niveau van gedragspraktijken kan worden onderverdeeld in een aantal fasen, analoog aan het in de milieukunde bekende model van de beleidslevenscyclus. Het transitieproces wordt in fase 1 als het ware ingeleid door het uitschakelen van de automatische piloot. De routinematigheid van het gedrag wordt doorbroken, en de fase van ‘management’ in de zin van bewust en gericht bezig zijn met milieuverandering, breekt aan. In fase 2 wordt door groepen van burger-consumenten het probleem nader gedefinieerd: bestaande routines worden aan de hand van legitiem geachte milieucriteria ‘doorgelicht’ en een eerste inventarisatie wordt gemaakt van de beschikbare socio-technische innovaties die kunnen worden ingezet om de milieuprestaties op de betreffende gedragspraktijk desgewenst te verbeteren. Belangrijkste element in deze fase is het ontwikkelen van milieuheuristieken voor de betreffende gedragspraktijk. Milieuheuristieken zijn gedragsregels die als vuistregels kunnen worden gebruikt door actoren om de complexiteit aan milieuvragen en –keuzes te reduceren tot een niveau dat in het alledaags leven hanteerbaar is voor grote groepen van burger-consumenten. In fase 3 komt dan het uitproberen of toepassen van de voorgestelde innovaties aan bod. Analoog aan de ervaringen zoals opgedaan in het ‘Project Perspectief’ wordt door geselecteerde groepen van consumenten geëxperimenteerd met meer duurzame product-dienst-combinaties en de bijbehorende sociale rollen voor de burger-consument. Nagegaan wordt, in hoeverre het toepassen van de socio-technologische innovaties mogelijk is binnen de randvoorwaarden van comfort, gemak en kwaliteit die de groep voor het betreffende leefstijlsegment (voeden, wonen etc.) essentieel acht. Besproken en beproefd worden niet alleen de (technologische) innovaties zelf maar ook de zeggenschapsverhoudingen rond het verwerven en toepassen van de innovaties. Vooral de vraag naar het al dan niet ‘passend’ zijn van het duurzamer aanbod voor de leefstijlen van de betreffende groepen van burger-consumenten, is in deze fase

van cruciaal belang. Voldoet de duurzamer variant niet aan de bij de leefstijl horende eisen van comfort, hygiëne en kwaliteit, dan treedt er een ‘mis-fit’ op, dan is er met andere woorden geen sprake van een passend ‘slot’ voor de milieu-innovatie in de leefstijl van de burger-consument. Zijn er geen passende ‘slots’ (de term wordt hier gehanteerd op een manier zoals gebruikelijk in de luchtvaart of de computer-wereld), dan loopt het innovatieproces vast, dan schiet het ‘op slot’. Gaande van de ‘providers-kant’ van de keten naar de ‘consumers-kant’ van de keten, is er sprake een aantal slots die succesvol geschakeld dienen te worden. Daarbij moet steeds de (innovatie)logica van de providers worden afgestemd op de (innovatie)logica van de burger-consumenten. In fase 4 is er sprake van re-routinisering van het gedrag: de duurzamer variant wordt een vast onderdeel van het ‘normale’ alledaagse leven. De burger-consument geeft het toepassen van de milieuheuristieken en de bijbehorende sociale rollen weer over aan de automatische piloot en “gaat over tot de orde van de (duurzamer) dag”.

Het hier fictief geschetste proces van transitie-management op het niveau van alledaagse gedragspraktijken legt het zwaartepunt van milieuverandering bij groepen van burger-consumenten zelf, zonder echter die burger-consumenten van de rest van de samenleving af te sluiten door ze ‘op te sluiten’ in hun leefwereld. De analogie van het model met de beleidslevenscyclus van Winsemius (1986) moge duidelijk zijn. De analogie betreft het moeten doorlopen van een aantal fasen, het inzetten van een ‘beheersfase’ (een nieuwe routine) aan het einde van de cyclus en de idee dat per fase van de cyclus een specifieke vraagstelling en vorm van handelen past. Analoog aan het gebruik van de beleidslevenscyclus, kan ons model ook worden gebruikt om snel een diagnose te maken van de stand van zaken per gedragspraktijk: wat betreft duurzamer voeden en wonen zijn we in Nederland anno 2001 ‘verder’ dan met duurzamer verplaatsen en recreëren. De kenmerken van het bij die gedragspraktijken horende transitie-management zijn dan ook verschillend.

Wat is er van de hier voorgestelde vormen van (zelf)sturing reeds zichtbaar in de beleidspraktijk? Zijn er vormen van sub-politics binnen het milieubeheer te ontdekken die in de buurt komen van de hier geschetste aanpak en methodieken? Wij denken van wel. Het al genoemde ‘Project Perspectief’, hoewel zeer kleinschalig van opzet, was een experiment dat aan veel van de hier gestelde randvoorwaarden voldeed¹⁹, evenals de (beleids)experimenten die in het kader van het project ‘Burger en Milieu’ werden en nog worden verricht. Deze beleidsexperimenten worden meer uitvoerig geanalyseerd in een rapport dat wij voor het ministerie van VROM hierover recentelijk maakten (Beckers et al., 2000). Aparte vermelding verdienen de zogenoemde ‘eco-teams-nieuwe-stijl’. Het betreft hier, zoals eerder omschreven, groepen van burger-consumenten die een aantal keren bij elkaar komen om hun dagelijks leven op een aantal milieu-aspecten door te lichten (Staats en Harland, 1995). Waar de eerste lichting eco-teams vooral gericht was op gedragsverandering ‘achter de meter’, lijken de latere lichtingen meer op het door ons voorgestelde twee-richtingsverkeer tussen aanbieders van milieu-innovaties vóór de meter en eindgebruikers achter de meter. Van de socio-technische innovaties die binnen de eco-teams besproken worden vormen de (sociale verhoudingen rond) ‘groene stroom’ initiatieven een goede illustratie van de hier voorgestelde methodiek.

Rest ons nog de vraag naar de relatie met het werkveld van Natuur en Milieu-

educatie. Aangezien het werkveld zeer divers is en de laatste jaren een sterke ontwikkeling doormaakt, is het moeilijk om in algemene zin iets te zeggen over de toekomst. Ik heb met mijn verhaal duidelijk willen maken dat het meer dan ooit noodzakelijk is om nieuwe, burger-consument georiënteerde aanknopingspunten te vinden voor toekomstig milieubeheer. In lijn met de reeds aanwezige tendens tot professionalisering en vermaatschappelijking van het NME-werkveld, zie ik in de verdere ontwikkeling van burger-consument georiënteerde vormen van beleid de grote uitdaging voor de toekomst. De rol die IVN-organisaties en vrijwilliger/sters in het bijzonder en die natuur- en milieu-organisaties in het algemeen spelen op het maatschappelijke middenveld in Nederland, is van cruciaal belang voor het welslagen van deze beleidsvernieuwing. Ik hoop samen met mijn collega's in Tilburg en Wageningen aan deze vernieuwing vanuit het wetenschappelijk onderzoek een bijdrage te kunnen leveren.

Slotwoord

Ik wil afsluiten met de gebruikelijke en welgemeende dankwoorden. Allereerst bedank ik meneer de Rector – en in zijn persoon de Katholieke Universiteit Brabant –, omdat hij aan deze bijzondere leerstoel institutioneel onderdak wilde verlenen. Ik spreek de wens uit dat het college haar beleid voortzet om aan de aandacht voor natuur- en milieuvraagstukken binnen deze universiteit nieuwe impulsen te geven. De Raad van Toezicht Bijzondere Leerstoelen zal ons beiden nauwgezet volgen wat betreft de voortgang op dit punt. Onder hun toeziend oog spreek ik de intentie uit om met collega's binnen en buiten de Faculteit Sociale Wetenschappen samen te werken in het streven om aan het milieu-gezicht van deze universiteit een herkenbaar profiel te geven, bijvoorbeeld door het ontwikkelen van een interfacultaire en interdisciplinaire onderwijsroute in het nieuwe Bachelors-Masters systeem. Een milieuprofiel dat aanluit bij de filosofie van het Copernicus-handvest, waarmee de universiteiten zichzelf de plicht oplegden om 'werk te maken van duurzame ontwikkeling'. Een profiel ook, dat studenten aanspreekt en ze uitnodigt om de gedragspraktijk 'studeren aan de KUB' naar vorm en inhoud af te stemmen op de eisen van duurzame ontwikkeling.

De zeer plezierige werkrelaties met collega's binnen Globus en Telos – de naam van Theo Beckers viel reeds – stemmen mij in elk geval optimistisch voor de toekomst, net als de ontluikende samenwerking met collega's in de economische en juridische faculteiten van de KUB. Op het gebied van het onderzoek kwam daarnaast een werkverband tot stand tussen de KUB en Wageningen Universiteit waarvan ik ook voor de toekomst goede verwachtingen heb.

Tuur Mol wordt in de tekst een aantal keren genoemd waar het draait om inhoud, om de zaak zelf, en zo heeft hij het persoonlijk graag. Toch wil ik hem ook graag persoonlijk, in het ceremoniële deel van mijn rede vermelden, omdat hij de officiële vertegenwoordiger is van de Wageningse Leerstoelgroep Milieubeleid, een groep fijne collega's waarmee ik een groot deel van mijn alledaagse leven doorbreng.

Nico Nelissen is voor mij altijd een inspirerend voorbeeld geweest als persoon en als milieu-socioloog met een zeer brede kennis en interesse. Ik hoop zijn werk aan de KUB voort te kunnen zetten op een manier die zijn goedkeuring weg kan dragen. In de uitnodiging voor vandaag stond met kleine lettertjes vermeld dat deze bijzondere leerstoel mogelijk werd gemaakt door het IVN, Vereniging voor Natuur-

en Milieueducatie, en tussen die kleine lettertjes door moet u dan weer in het groot de naam van Gerard Jutten lezen. Hij heeft zich als (nu voormalig) directeur van het IVN en als persoon enorm ingezet voor een stevige positie van natuur- en milieuvraagstukken aan de KUB.

In gezin en familie is het (deeltijd) hoogleraarschap met een gezonde dosis humor onthaald, waarbij de teneur natuurlijk was dat 'bijzondere' hoogleraren thuis vooral gewoon moeten doen. En Margreet, Martijn en Petra, daar voel ik me ook het beste bij thuis.

Ik dank u voor uw aandacht.

Referenties

- Achterhuis, H. (1992), *De illusie van groen; over milieucrisis en fixatie op techniek*. Amsterdam: De Balie
- Bos (2001). Lezing van staatssecretaris Wouter Bos aan Wageningen Universiteit, 19 februari 2001
- Beck, U. (1986), *Risikogesellschaft*. Auf dem Weg in eine andere Moderne, Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Beck, U., A. Giddens, S. Lash (1994), *Reflexive Modernization; politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Cambridge: Polity Press
- Beck, U., A. Giddens, S. Lash (1994), *Reflexive Modernization; politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Cambridge: Polity Press
- Beckers, T.A.M., P. Ester en G.Spaargaren (red.), *Verklaringen van duurzame consumptie; Een speurtocht naar nieuwe aanknopingspunten voor milieubeleid*. Publicatiereeks Milieustrategie 1999/ 10. Den Haag: VROM
- Beckers, T.A.M., G. Spaargaren en B. Bargeman (2000), *Van gedragspraktijk naar beleidspraktijk; een analytisch instrument voor een consument-georiënteerd milieubeleid*. Den Haag : Ministerie van VROM, 2000. (Publicatiereeks milieustrategie 2000; 8), p. 78
- Beekman, V. (2001), *A Green Third Way? Philosophical Reflections on Government Intervention in Non-Sustainable Lifestyles*. Thesis Wageningen University
- Biesiot, W. and H.C. Moll (1995), *Reduction of CO2 emissions by lifestyle changes*. Ivm-research report nr. 80, Groningen-Utrecht
- Blowers, A. (1997), Environmental Policy: Ecological Modernisation and the Risk Society?. *Urban Studies*, Vol. 34, nos. 5–6, pp. 845–871
- Bourdieu, P. (1979), *Distinction; A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge
- Bruce James P. et al. (eds) (1996), *Climate Change 1995: Economic and Social Dimensions of Climate Change*. Cambridge: Cambridge University Press
- B & A Groep (2000), *Burger en Milieu. Verslag van een verkenning naar de potentie en meerwaarde van 'burger en milieu'*. Hoofdrapport. Den Haag: VROM
- Callon, M., Law, J. and Rip, A. (eds) (1986), *Mapping the Dynamic of Science and Technology*. London: Macmillan
- Castells, M. (1997), *The Network Society*. London, McMillan
- CEA (1999), *Minder energiegebruik door een andere leefstijl?* Eindrapportage Project Perspectief. Den Haag: Ministerie van VROM
- Chappells, H.; Klintman, M.; Lindèn, A.L.; Shove, E.; Spaargaren, G.; Vliet, B. van (2000), *Domestic consumption, utility services and the environment*. Final Domus report. Wageningen: Wageningen University, p. 185
- Cowan, R. Schwartz (1983), *More work for mothers*. New York: Basic Books, Inc.
- Cramer, J. en J. Schot (1990), *Problemen rond innovatie en diffusie van milieutechnologie*. Een onderzoeksprogrammeringsstudie verricht vanuit een technologiedynamica perspectief. Rijswijk: RMNO
- CREM (2000), *Domeinverkenning recreëren. Milieuanalyse recreatie en toerisme in Nederland*. Amsterdam: CREM
- Dieleman, H. (1999), *De arena van schonere productie; mens en organisatie tussen behoud en verandering*. Delft: Eburon
- Douglas, M. and B. Isherwood (1979), *The World of Goods; towards an anthropology of consumption*. London: Allen Lane
- Downs, A. (1972) Up and Down with Ecology – the issue attention cycle. *The public interest* 28, pp. 38-50.
- Dunlap, R.E., G.H. Gallup and A.M. Gallup (1993), Of Global Concern; Results of the Health and Planet Survey. *Environment*, vol. 35, no. 9, pp. 7-39
- DTO visie 2040 – 1998 (1998), *Technologie, sleutel tot een duurzame welvaart*. Den Haag: Mark S. Storm
- Elias, N. (1982), *Het civilisatieproces*. Utrecht: Spectrum
- Fine, B. and E. Leopold (1993), *The World of Consumption*. London: Routledge
- Giddens, A. (1984), *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press
- Giddens, A. (1991), *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press
- Hajer, M.A. (1995), *The Politics of Environmental Discourse*. Ecological Modernisation and the Policy Process, Oxford: Clarendon
- Houghton J.T. et al. (eds) (1996), *Climate Change 1995: The Science of Climate Change*. Cambridge:

- Cambridge University Press
- Huber, J. (1982), *Die verlorene Unschuld der Ökologie. Neue Technologien und superindustrielle Entwicklung*. Frankfurt/Main: Fisher
- Huber, J. (1985), *Die Regenbogengesellschaft. Ökologie und Sozialpolitik*, Frankfurt am Main: Fisher Verlag
- Huber, J. (1991), *Unternehmen Umwelt*. Weichenstellungen für eine ökologische Marktwirtschaft, Frankfurt am Main: Fisher
- Jacobs J.G.M. (2001), *Samen werken aan duurzaamheid*. Dissertatie, Wageningen, WUR
- Jänicke, M.(1988), "Ökologische Modernisierung. Optionen und Restriktionen präventiver Umweltpolitik". In: U.E. Simonis (ed.), *Präventive Umweltpolitik*. Campus Verlag, Frankfurt am Main/New York
- Jänicke, M., H. Mönch, M. Binder et al. (1992), *Umweltentlastung durch industriellen Strukturwandel? Eine explorative Studie über 32 Industrieländer*, Berlin: Sigma
- Jelsma J. (1999), Philosophy meets design, or how the masses are missed (and revealed again) in environmental policy and ecodesign. In: *Reader Summerschool on 'Consumption, Everyday Life and Sustainability*. CSS, Lancaster: Lancaster University, pp. 66-75) artikel in summerschool of winterschool reader
- Koppen, C.S.A. van & J.L.F. Hagelaar (1998), "Milieuzorg als strategische keuze: van bedrijfsspecifieke situatie naar milieuzorgsystematiek", *Bedrijfskunde* 70: 45-51
- Leroy, P. and J. van Tatenhove (2000), 'New policy arrangements in environmental politics: the relevance of political and ecological modernisation'. In: G. Spaargaren, A.P.J. Mol and F. Buttel (eds), *Environment, Sociology and Global Modernity*, London etc.: Sage pp. 187–209
- Meadows, D.H., D. Meadows et al. (1972), *The Limits to Growth*. New York: Universe
- Mol, A.P.J. (1995), *The Refinement of Production*. Ecological Modernisation Theory and the Chemical Industry, Utrecht: Jan van Arkel/International Books
- Mol, A.P.J., G. Spaargaren and A. Klapwijk (eds) (1991), *Technologie en milieubeheer*. Tussen sanering en ecologische modernisering, Den Haag: SDU
- Mol, A.P.J.; Sonnenfeld, D.A. (2000), *Ecological Modernisation Around the World : Perspectives and Critical Debates*. London: Frank Cass, ISBN 07 146 50641 (also published as a Special Issue of Environmental Politics), p. 300
- Mommaas, J.Th.(1993), *Moderniteit, Vrijetijd en de Stad; sporen van maatschappelijke transformatie en continuïteit*. Utrecht: Jan van Arkel
- Munters, Q.J. et al. (1991), *Anthony Giddens, een kennismaking met de structuratietheorie*. WSS, Wageningen, (derde, geheel herziene en uitgebreide druk)
- Noorman, K.J., and T. Schoot Uiterkamp (eds) (1998), *Green Households? Domestic Consumers, Environment and Sustainability*. London: Earthscan
- Otnes, P. (ed.) (1988), *The Sociology of Consumption*. Humanities Press Int.
- Petrella, R. e.a. (1995), *Grenzen aan de concurrentie*. Brussel: VUBPRESS
- Philips R. (1983), Het ontstaan van het moderne milieubewustzijn. *Spiegel Historael XVI, nr. 3, pp. 179–187*
- Pinch, T., W. Bijker and T.P. Hughes (eds) (1987), *The social construction of technology*. London: MIT
- Poel, H. van der (1993), *De modularisering van het dagelijks leven*. Amsterdam: Thesis Publishers
- Rotmans J., R. Kemp et al. (2000), *Transities en Transitie management*, onderzoeksrapportage ten behoeve van NMP-4. ICIS/ Merit. Maastricht
- Schot, J.W. (1992), Constructive technology assessment and technology dynamics: The case of clean technologies. *Science, Technology and Human Values*, 17, 1, pp. 36-56
- Schot, J.W. (red.) (1994), *Onderzoekprogramma Geschiedenis van de Techniek in Nederland 1890 – 1970*. Eindhoven: Stichting Historie der Techniek
- Schuttelaar & Partners (2000), *Domeinverkenning Voeden. Ingrediënten voor een gezond milieu*. Den Haag
- Spaargaren, G. (1995), Eco-teams: milieuverandering voor en achter de meter, *Milieu Forum*, 3 (2): 8-9
- Spaargaren, G. (1997), *The ecological modernisation of production and consumption: essays in environmental sociology*, dissertation Wageningen University
- Spaargaren, G. (2000), Ecological Modernization Theory and Domestic Consumption. *Journal of Environmental Policy and Planning* 2: 4, p. 323-335
- Spaargaren, G. (2000), Milieurisico's, voedselketens en de consument. *Tijdschrift voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek in de Landbouw (TSL)* 15, p. 88-97
- Spaargaren, G.; Mol, A.P.J.; Buttel, F.H. (2000), *Environment and Global Modernity*. London: Sage, p. 257

- Staats, H.J. and P. Harland (1995), *The ecoteam program in the Netherlands*. Leiden: Leiden University
- Tellegen, E. (1998), *Afscheidsrede*, Amsterdam UVA
- Ullrich O. (1979), *Weltniveau: in der Sackgasse der Industriegesellschaft*. Berlin: Rotbuch Verlag
- Vliet, Bas van (1998), *Analysing Environmental Change in the Relations between Utility Sectors and Domestic Consumers*. Wageningen: WAU Sociology
- Van Vliet, B., Wüstenhagen, R. and H. Chappells (2000), *New Provider-Consumer Relations in Electricity Provision. Green Electricity Schemes in the UK, The Netherlands, Switzerland and Germany*. Paper for the Business Strategy and the Environment Conference. September 18-19 2000, Leeds
- Van Vliet, B.J.M. (Forthcoming 2002), *Consumers, Providers, and Environmental Reform in Utility Systems: the Case of Water and Electricity Consumption and Provision in the Netherlands*. Wageningen: Wageningen University (PhD thesis)
- Vringer, K. and K. Blok (1993), *The direct and indirect energy requirement of households in the Netherlands*. Utrecht: Vakgroep Natuurwetenschap en Samenleving
- Vringer K., T. Aalbers e.a. (2000), *Nederlandse consumptie en energieverbruik in 2030; een verkenning op basis van twee lange termijn scenario's*. RIVM-rapport 408129015. Bilthoven: RIVM
- VROM (1989), *Nationaal Milieubeleidsplan (NMP)*. Tweede Kamer, 1988-1989, 21137, nrs. 1-2. Den Haag: SDU. (NEPP)
- VROM (1993), *Nationaal Milieubeleidsplan 2; Milieu als Maatstaf*. Tweede Kamer, 1993-1994, 23560, nrs. 1-2. Den Haag: SDU. (NEPP2)
- VROM (2000), *De warme golfstroom: heroriëntatie op communicatie over milieu*. Den Haag: Centrale Directie Communicatie DGM
- Waller-Hunter J.H. (1993), 'Sustainable Development; Van Brundtland tot UNCED. In: G. Spaargaren, J.D. Liefferink et al. (red.) *Internationaal Milieubeleid*. Den Haag: SDU, pp. 107 – 133
- Watson Robert T. et al. (eds) (1996). *Climate Change 1995: Impacts, Adaptations and Mitigation of Climate Change: Scientific-Technical Analyses*. Cambridge: Cambridge University Press
- Weale, A. (1992) *The New Politics of Pollution*. Manchester: Manchester University Press
- Winsemius, P. (1986), *Gast in eigen huis: Beschouwingen over milieumanagement*. Alphen aan de Rijn: Samsom
- World Commission on Environment and Development (1987), *Our Common Future*. Oxford University Press: Oxford.

Noten

¹ De ecotax is inmiddels goed voor meer dan dertig miljard gulden, dat is een kleine tien procent van alle belastingen die worden binnen gehaald in Nederland (Bos, 2001).

² Die conflicten waren uiteraard het scherpst tussen opkomende milieubelangen en andere, gevestigde maatschappelijke belangen. Maar ook ‘intern’, binnen de milieubeweging in de brede zin van het woord, was er bijvoorbeeld een conflict betreffende de verhouding tussen het ‘nieuwe’ denkgoed van milieubeheer of ‘environmentalism’ (ook wel aangeduid als het ‘grijze’ milieu) aan de ene kant en het – uit de periode van rond 1900 daterende – meer ‘klassieke’ denken over natuurbescherming (het ‘groene milieu’) aan de andere.

³ IPCC staat voor Intergovernmental Panel for Climate Change.

⁴ Duurzame ontwikkeling wordt in het Brundtland-rapport omschreven als “Development that meets the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their own needs” (WCED, 1987, pp. 43). Zie voor een discussie over het begrip duurzame ontwikkeling ook Jacobs (2001).

⁵ Episodes worden door Giddens omschreven als “...identifiable sequences of change affecting the main institutions within a societal totality...” (Giddens, 1984, p. 244).

⁶ Maar zie hiervoor ondermeer: Mol, 1995; Mol en Sonnenfeld, 2000; Spaargaren, Mol and Buttel, 2000.

⁷ NIDO staat voor Nationaal Initiatief Duurzame Ontwikkeling.

⁸ NMP staat voor Nationaal Milieubeleids Plan (zie VROM, 1998, 1993).

⁹ Dat betekent echter geenszins dat doelstellingen maar volledig proces-afhankelijk gemaakt zouden moeten worden en het proces ‘doel-op-zich’ zou moeten worden, zoals we in onze uitwerking van transitie management zullen laten zien.

¹⁰ Een uitzondering in dit verband is de traditie van het zogenoemde Constructive Technology Assessment (CTA), waarbij de eindgebruiker wordt ingeschakeld bij het proces van ontwerp en ontwikkeling van bepaalde producten (zie ondermeer Schot, 1992).

¹¹ Voor een meer uitvoerige behandeling van de structuratie-theorie in relatie tot milieuhandelen, zie Spaargaren, 1997.

¹² Het begrip leefstijl wordt door Giddens als volgt gedefinieerd: “A lifestyle can be defined as a more or less integrated set of practices which an individual embraces, not only because such practices fulfil utilitarian needs, but because they give material form to a particular narrative of self-identity (Giddens, 1991, p. 81).

¹³ Een eco-team is een meestal op lokaal niveau opererende discussiegroep, gericht op het verbeteren van de eigen milieuprestaties in en om het huis(houden). Doorgaans doen hieraan vooral mensen mee die het milieu niet negatief gezind zijn.

¹⁴ RIVM staat voor Rijks Instituut voor Volksgezondheid en Milieu.

¹⁵ Dat kan dus ook betekenen dat aansluiting moet worden gezocht bij de zienswijze van groepen burger-consumenten die aangeven op een of meerdere onderdelen van hun levensstijl ‘geen boodschap te hebben aan milieu’. Anderzijds is het zo dat in een zich ecologisch moderniserende samenleving het steeds moeilijker zal worden voor burger-consumenten om al hun leefstijlsegmenten effectief af te schermen van milieu-invloeden.

¹⁶ Het begrip ‘system of provision’ werd door Fine en Leopold geïntroduceerd in het debat over consumptie om daarmee aandacht te vragen voor de invloed die (productie)herkomst en wijze van beschikbaar stellen van goederen en diensten hebben op de ‘beleving’ en de mogelijkheden van verwerven en (her)gebruik van die goederen en diensten door consumenten. Hoewel men om het even kan pronken met een Ferrari of met een Smart, met een gouden ring of een zonnedak, is het goed om een dergelijke ‘horizontale visie’ op consumptie te verdiepen met een ‘verticale visie’ zoals voorgesteld in de systems of provision-benadering (Fine and Leopold, 1993).

¹⁷ Een benaderingswijze van huishoudelijke consumptie die gebaseerd is onder andere op het werk van Cowan (1983) en Otnes (1988). Zie ook: Spaargaren, 1995.

¹⁸ Third Party Access verwijst naar het recht van derden om tegen betaling toegang te krijgen tot een infrastructureel netwerk (bijvoorbeeld het spoorwegnet).

¹⁹ Hoewel uiteraard niet aan alle. Meest afwijkend was ingeval van Project Perspectief het feit dat het aanbod en ook de aanbieders van ‘duurzamer producten en diensten’ analytisch buiten schot bleven (zie voor een

beschrijving en evaluatie van Project Perspectief Beckers et al., 2000.